

बँकिंग क्षेत्रातील आधुनिक प्रवाह

निलम निवृत्ती काळे¹, प्रा. डॉ. सानप गोरक्षनाथ कचरु²

¹संशोधक विद्यार्थी, संगमनेर नगरपालिका कला, दा. ज. मालपाणी वाणिज्य आणि ब. ना. सारडा विज्ञान
महाविद्यालय ता. संगमनेर जि. अहिल्यानगर

²विभाग प्रमुख अर्थशास्त्र विभाग व संशोधन केंद्र, संगमनेर नगरपालिका कला, दा. ज. मालपाणी वाणिज्य आणि ब.
ना. सारडा विज्ञान महाविद्यालय ता. संगमनेर जि. अहिल्यानगर

Corresponding Author: निलम निवृत्ती काळे

DOI - 10.5281/zenodo.14875279

गोषवारा:

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकास प्रक्रियेत बँकिंग क्षेत्र महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडते. बँका व वित्तीय संस्थाद्वारे ठेवी स्वीकारणे, कर्ज वितरित करणे, या व्यतिरिक्त आर्थिक सल्ला देणे, विमा आणि गुंतवणूक उपलब्ध करून देणे तसेच ग्राहकांना सुलभ व्यवहार करता येईल अशी व्यवस्था प्रदान करणे इ. कामे केली जातात. याकरिता बँका आणि इतर वित्तीय संस्थांच्या प्रभावी कामकाजासाठी तंत्रज्ञान आवश्यक आहे. विमुद्रीकरणाचा निर्णय देशाच्या बँक व्यवस्थेत खऱ्या अर्थाने आधुनिक प्रवाहांना चालना देणारा ठरला आहे. डिजिटल इंडियाच्या माध्यमातून देशात रोख व्यवहार कमी करून कॅशलेस बँक व्यवहारांना मोठ्या प्रमाणावर चालना मिळाली आहे. ई-बँकिंग, मोबाईल बँकिंग, वित्तीय सेवांच्या डिजिटलायझेशन व कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा (Artificial Intelligence) चा वापरामुळे संपूर्ण बँकिंग अनुभव बदलला आहे. ई-बँकिंग अंतर्गत एटीएम, क्रेडीट कार्ड, डेबीट कार्ड, टेली बँकिंग, नेट बँकिंग, स्विफ्ट यांसारख्या सुविधांचा विकास झाला आहे. बँक व वित्तीय क्षेत्रातील आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर बँक व्यवसायात क्रांती घडून आणण्यास सहाय्यभूत ठरला आहे. ज्यामुळे बँकांना ग्राहकांचा आनंद वाढवताना जोखीम आणि खर्च कमी करता येत आहे. बँक व वित्तीय क्षेत्रातील आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर बँक व्यवसायात क्रांती घडून आणण्यास सहाय्यभूत ठरला आहे. कारण ई-बँकिंगच्या माध्यमातून बँकिंग सुविधा देशाच्या कानाकोपऱ्यात पोहचत आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंध भारतातील बँकिंग क्षेत्रातील नवीन व आधुनिक प्रवाह व तंत्रज्ञानावर प्रकाश टाकतो.

कळीचे शब्द :- डिजिटलायझेशन, ई-बँकिंग, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, फिनटेक कंपनी, ब्लॉकचेन तंत्रज्ञान, ई-चेक, क्लाउड कम्प्युटिंग तंत्रज्ञान

प्रस्तावना:

बँकिंग हा कोणत्याही देशाच्या आर्थिक व्यवस्थेचा आधारस्तंभ मानला जातो. गेल्या काही दशकांत बँकिंग क्षेत्रात तंत्रज्ञान, ग्राहकाभिमुख धोरणे, आणि नियमांमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत. या बदलांनी केवळ व्यवहारांची गती वाढवली नाही, तर त्याचबरोबर आर्थिक स्थैर्य आणि कार्यक्षमतेलाही चालना दिली आहे. बँकांनी दिलेल्या सेवा आणि सुविधांचा त्यांच्या कामगिरीवर आणि वाढीवर लक्षणीय परिणाम होतो. बँकिंग उद्योगात अलिकडच्या वर्षांत सकारात्मक ट्रेड दिसून आला आहे, ज्यामुळे

ग्राहकांचा प्रवेश आणि समाधान वाढले आहे. एक चांगली विकसित आणि प्रगत बँकिंग प्रणाली आहे जी अधिक वापरकर्ता-अनुकूल आणि ग्राहकाभिमुख आहे. तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे बँकिंग सेवाही वेगवान आणि सुलभ बनल्या आहेत. आजकाल, ग्राहकांना त्यांच्या सोयीनुसार घरबसल्या बँकिंग सेवा मिळू शकतात आणि ते डिजिटल बँकिंगचा वापर करून आर्थिक आणि गैर-आर्थिक व्यवहार लवकर पूर्ण करू शकतात. कृत्रिम बुद्धिमत्तेने वापरकर्ता मित्रत्व वेग सुधारला आहे आणि बँकिंग सेवा आणि अनुप्रयोगांमध्ये कर्मचाऱ्यांच्या त्रुटीची शक्यता कमी केली आहे.

वित्तीय व्यवस्थेतील तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे बँकांनी उत्तम सेवा दिल्याने ग्राहकांमध्ये वाढ होऊन बँकिंग क्षेत्र पुढील काही वर्षांमध्ये लक्षणीय विकासाचा अनुभव घेईल.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता पुढील उद्दिष्ट्ये विचारात घेण्यात आली आहेत.

- १) भारतातील बँकिंग क्षेत्रातील सद्यस्थिती अभ्यासणे.
- २) भारतीय बँकिंग वातावरणावर प्रभाव टाकणारे नवीन प्रवाहांचा आढावा घेणे.
- ३) बँकिंग क्षेत्रातील आधुनिक प्रवाहांची भूमिका अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:

सदर शोधनिबंध हा वर्णनात्मक पद्धतीचा आहे .त्यासाठी दुय्यम तथ्य संकलन साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.यामध्ये बँका व वित्तीय संस्थेची संबंधित संदर्भ पुस्तके ,मासिके, संशोधनपर लेख व विविध सांकेतिक स्थळे इत्यादींचा आधार घेण्यात आला आहे.

बँकिंग क्षेत्रातील उदयोन्मुख प्रवाह/ट्रेंड्स:

बँकिंग उद्योगात अलीकडे डिजिटलायझेशनच्या प्रभावाने काही महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत, येत्या काही वर्षात या ट्रेंडची वाढ आणि विकास चालू राहील. सर्वात अलीकडील तंत्रज्ञान आणि उद्योग व नियामकांनी घेतलेल्या जलद कृतीद्वारे बदल घडवून आणण्यात बँकिंग आघाडीवर आहे. सध्या, ग्राहक त्यांच्या सेल फोनचा वापर करून कुठेही बँकिंग सेवांमध्ये प्रवेश करू शकतात. अनेक आर्थिक आणि गैर-आर्थिक व्यवहार, जसे की पैशांचे हस्तांतरण आणि बिल पेमेंट फक्त एका क्लिकवर जलद आणि सहजतेने पूर्ण केले जाऊ शकतात. बँकिंग उद्योगाने

डिजिटलायझेशनकडे वाटचाल केली आहे व त्यातून अनंत संधी निर्माण केल्या आहेत.

बँकिंग क्षेत्रातील सध्याचे नवीन प्रवाह पुढील प्रमाणे:-

१) डिजिटलायझेशन:

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या प्रभावामुळे भारतातील बँकिंग आणि वित्तीय सेवांसाठी ही डिजिटल होणे अनिवार्य झाले आहे. वित्तीयसंस्था बरोबरच विमा, आरोग्य सेवा, रिटेल व्यापार आणि वाणिज्य मध्ये प्रचंड डिजिटल बदल होत आहेत. नवीन तंत्रज्ञानाच्या वापराने कमी वेळेत, कमी खर्चात आर्थिक व्यवहार सुलभ झाले आहेत. उदा:- IMPS (आय एम पी एस) त्वरित देयक सेवा, RTGS (आरटीजीएस) सर्वकालीन सकल समाशोधन, (NEFT) राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक्स फंड हस्तांतरण, ऑनलाइन बँकिंग, टेली बँकिंग इत्यादी वैशिष्ट्यांसह बँक व वित्तीय सेवा या अधिक सुलभ, सोप्या, व शाखा विरहित बनत आहेत. त्यामुळे विविध प्रशासकीय प्रक्रिया खर्च कमी झाला आहे. बरोबरच आर्थिक व्यवहारात पारदर्शकता आली आहेत. त्यामुळे ग्राहकांच्या समाधान व वैयक्तिक समस्यांच्या निराकारणास बँकिंग संस्था अधिक सक्षम होत आहे.

२) मोबाईल बँकिंग:

बँकेत न जाता खात्यावरील शिल्लक जाणणे, निधी हस्तांतरण, बिल देयके यासाठी मोबाईल, स्मार्टफोनचा वापर वाढला आहे भारतात ५६ कोटी इंटरनेट युजर्स तर स्मार्टफोन ३५० दशलक्ष इतके आहेत.येत्या काही वर्षात ग्राहकांच्या मागणीनुसार मोबाईल बँकिंग सक्षम व अधिक प्रभावी होण्याची अपेक्षा आहे. भारतातील मोबाईल वायलेट उद्योगाची वाढ वार्षिक वृद्धी दराने १५०% ने वाढून २०२५ पर्यंत ४.४ अब्ज अमेरिकन डॉलर इतकी होणार आहे. २०२५ पर्यंत मोबाईल वॉलेट व्यवहार रु.३२ ट्रिलियन अमेरिकी डॉलर पर्यंत पोहोचण्याचा अंदाज आहे. वापरकर्त्यांचा म्हणजेच ग्राहकाचा आवाज ओळखून त्यानुसार व्यवहारासाठी मोबाईल बँकिंग तंत्रज्ञान विकसित होण्याचे काम प्रगतीपथावर आहेत म्हणजेच

भविष्यात IOT आणि व्हॉइस इनेबल पेमेंट सेवा प्रत्यक्षात येईल.

३) यूपीआय (युनिफाईड पेमेंट इंटरफेस) तंत्रज्ञानात वाढ:

भारतीय रिझर्व बँक आणि इंडियन बँक असोसिएशनने स्थापन केलेल्या नॅशनल पेमेंट कॉर्पोरेशन ऑफ इंडियाच्या माध्यमातून प्रमुख बँकांनी एकत्र येऊन (युनिफाईड पेमेंट इंटरफेस) UPI ची निर्मिती केली. एप्रिल २०१६ मध्ये या सेवेस सुरुवात झाली. यूपीआय ही एक व्यवस्था आहे जी वापरकर्त्याला विविध बँक खाते एकाच मोबाईल ॲप्लिकेशन मध्ये उपलब्ध करून देते. याद्वारे कोणतेही बँकेच्या कितीही खात्यांमध्ये पैसे पाठवता येऊ शकतात किंवा बिले भरता येतात. ही प्रणाली मोबाईल प्लॅटफॉर्मच्या वापरासह त्वरित अंतर्गत व्यवहार सक्षम करते आणि इतर इंटरनेट प्रणालीपेक्षा २४ तास ३६५ दिवस निधी हस्तांतर उपलब्ध करते. ३९ ॲप्स, व ५० हून अधिक बँक व्यवहार नियंत्रित करते. ही सर्वात सुरक्षित रियल टाईम पेमेंट सिस्टीम असल्याने या तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापराने बँकिंग अधिक खुले होणार आहे.

४) आरटीजीएस (रियल टाईम ग्रॉस सेटलमेंट):

इंटरनेट बँकिंगद्वारे करण्यात येणारी ही एक कॅशलेस पद्धती आहे. यात 'रियल टाईम' म्हणजे व्यवहार प्राप्त होताच त्वरित प्रक्रिया करणे आणि 'ग्रॉस सेटलमेंट' म्हणजे स्वतंत्रपणे निधीचे हस्तांतरण आणि सेटलमेंट होय. आरटीजीएस (RTGS) ही अशी प्रक्रिया आहे जिथे निधी हस्तांतरणाची अखंड आणि वास्तविक वेळेत सेटलमेंट होते. एका बँकेतून दुसऱ्या बँकेत निधी हस्तांतरित करण्याची २४ तास लाभ देणारी ही एक जलद आणि सुरक्षित पद्धत आहे.

५) ई-चेक आणि इलेक्ट्रॉनिक क्लिअरिंग सेवा (ECS):

ई-चेक हे अमेरिकेने विकसित केले गेले आहे जे भारतीय पारंपारिक पेपर तपासणीची जागा घेईल. इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने लिखित आणि प्रक्रिया

केलेले धनादेश ई-चेक म्हणून ओळखले जातात. याचा अर्थ असा की इलेक्ट्रॉनिक नेटवर्कचा वापर पारंपारिक कागदी धनादेशांऐवजी देयकाच्या खात्यातून पैसे देणाऱ्याच्या खात्यात हलविण्यासाठी केला जातो. या चेकचे वर्णन करण्यासाठी "डिजिटल चेक" आणि "इलेक्ट्रॉनिक चेक" या संज्ञा देखील वापरल्या जातात. इलेक्ट्रॉनिक क्लिअरिंग सेवा (ईसीएस) ही वारंवार आणि आवर्ती आर्थिक व्यवहारांसाठी इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने निधी प्राप्त करण्याची आणि भरण्याची यंत्रणा आहे. संस्था लाभांश, व्याज, पगार, निवृत्ती वेतन इत्यादींच्या वितरणासाठी मोठ्या प्रमाणात पेमेंट करण्यासाठी किंवा कर्जाच्या हप्त्याच्या परतफेडीसाठी गुंतवणुकीचे पद्धतशीर व्यवहार इ. मोठ्या प्रमाणात संकलन करण्यासाठी या सेवेचा वापर केला जातो. उपयोगिता बिल देयके उदा:- वीज बिल, टेलिफोन बिले, विमा हप्त्या, कार्ड पेमेंट, कर्जफेड इ. साठी वापरले जाते. ही सेवा एका बँक खात्याद्वारे अनेक बँक खात्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर देयके व निधी हस्तांतरणास अनुमती देते.

६) डेबिट व क्रेडिट कार्ड विरहित व्यवहार:

डिजिटल बँकिंग क्षेत्रातील अद्यावत प्रगती म्हणजे कॅशलेस व पेपरलेस कामाच्या दृष्टीने आता सर्व एटीएम अद्यावत होत आहेत. गुगल वायलेट, एपल पे, युनो प्रमाणेच आपण आपला फोन वापरून कॉन्टॅक्टलेस एटीएम व्यवहार करू शकणार आहे. परदेशात असे एटीएम आधीच उपलब्ध आहेत. भारतात एटीएम मध्ये आयरिस ओळख वापरली जाते. एटीएम हॅकर्स विरुद्ध सुरक्षिततेसाठी सक्षम तंत्रज्ञान म्हणून स्मार्टफोनवर मिळणाऱ्या ओटीपी कोडद्वारे कार्ड रहित व्यवहार होणार आहेत.

७) ब्लॉकचेन तंत्रज्ञान:

हे एक डिजिटल पद्धतीने होणाऱ्या आर्थिक व्यवहारांचे नोंद ठेवण्याचे (record) साधन आहे. हे तंत्रज्ञान संगणक विज्ञान, डेटा स्ट्रक्चर आणि क्रिप्टोग्राफीचे तत्वावर कार्य करते तसेच बिटकॉइन, लीटकॉइन, बाईनास इत्यादी आभासी चलनांच्या

क्रिप्टोकॉरेसी) व्यवहाराच्या नोंदीसाठी वापरले जाते. संगणक सुरक्षितता (सायबर सिक्युरिटी) म्हणून बुककीपिंगचे व्यवहार इन्क्रिप्टेड मध्ये नोंदवली जातात त्याला ब्लॉक (Block) म्हणतात व ते ब्लॉक्स (blocks) त्यावेळी संगणक कोड साखळी(chain)मध्ये एका यादीने विविध संगणकावर इंटरनेटने जोडले जातात. अनेक बँक व वित्तीय संस्था खर्च विषयक व स्पर्धात्मक लाभ मिळवून कार्यपद्धतीत सुधारणा करण्यासाठी या तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यास प्रारंभ करण्याच्या तयारीत आहेत. यामुळे ई वित्तीय सेवांमध्ये फसवणुकीची शक्यता कमी होणार आहे, पारदर्शकता वाढून व्यवहाराची प्रक्रिया वेगाने होईल. मानवी हस्तक्षेप कमी झाल्याने एक अपरिहार्य डाटाबेस तयार होईल याचा पेमेंट्स, क्लिअरन्स, सेटलमेंट सिस्टीम स्टॉक एक्सचेंज आणि शेअर मार्केट ट्रेड फायनान्स आणि लँडिंग वर अनुकूल परिणाम होणार आहे. हे तंत्रज्ञान संगणकामार्फत तंत्रज्ञान सुधारणे, जतन करणे आणि नोंद करण्यासाठी वापरले जाते. डिजिटल कागदपत्र तपासणीतही हे तंत्रज्ञान उपयुक्त ठरत आहे.

८) कृत्रिम बुद्धिमत्ता:

हे बँकिंगमधील उदयोन्मुख तंत्रज्ञानांपैकी एक आहे ज्याकडे सर्वाधिक लक्ष वेधले आहे ते म्हणजे कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) होय. बँका उत्पादकता वाढवण्याच्या आणि खर्चात कपात करण्याचे मार्ग शोधत असताना, आगामी वर्षात बँकिंगमध्ये AI चा वापर वाढेल असा अंदाज आहे. भारतातील अनेक खाजगी व राष्ट्रीयकृत बँकांनी ग्राहक समर्थन सेवा मध्ये मदतीसाठी चॅट बोर्ड किंवा कृत्रिम बुद्धिमत्ता यंत्रमानव (रोबोट्स) स्वीकारण्यास सुरुवात केली आहे. उच्च स्तरावरील बुद्धिमत्ता असलेले अधिक (CHATBOX) किंवा संवाद साधने संगणक स्क्रीन ग्राहकांशी संवाद साधून वैयक्तिक समाधानासाठी बँक आणि वित्तीय संस्था या तंत्रज्ञानाचा वापर करत आहे. हे तंत्रज्ञान मानवी त्रुटी कमी करून ग्राहकांसाठी अचूक निराकरण उपलब्ध करते तसेच फसवेवर्तन, कोलेट सर्वेक्षण आणि अभिप्राय ओळखून आर्थिक निर्णयांना

मदत करू शकेल. बँकिंगमध्ये AI तंत्रज्ञानाचा वापर फसवणूक शोधणे, ग्राहक सेवा आणि अँटी-मनी लाँडरिंगसह पुनरावृत्ती होणाऱ्या नोकऱ्या स्वयंचलित करण्यासाठी केला जात आहे. यावर काही महत्त्वाच्या थीम आहेत, हे बँकांना कामगारांना अधिक महत्त्वाच्या कर्तव्यांवर लक्ष केंद्रित करण्यास अनुमती देऊन उत्पादकता वाढविण्यास सक्षम करते. बँका ग्राहक अनुभव सुधारण्यासाठी, माहितीचे विश्लेषण करून जोखीम व्यवस्थापन वाढविण्यासाठी AI तंत्रज्ञानाचा वापर करत आहेत. यातून ग्राहकांच्या माहितीचा वापर करून, बँका अधिक वैयक्तिक अनुभव देऊ शकतात. यामध्ये ग्राहकाला मौल्यवान वाटणाऱ्या वस्तू किंवा सेवांसाठी सूचना केल्या जातात. बँका धोके ओळखण्यात आणि ते कमी करण्यासाठी कृती करण्यास सक्षम बनत आहे. परिणामी बँका नुकसान टाळण्यास आणि ग्राहकांना उत्तम अनुभव प्रदान करण्यास अधिक सक्षम बनत आहे.

९) क्लाऊड कम्प्युटिंग तंत्रज्ञान:

क्लाऊड कम्प्युटिंग तंत्रज्ञान जागतिक पातळीवर व्याप्ती वाढली असून हे तंत्रज्ञान आता भारतीय बँकींग क्षेत्रात प्रवेश करत आहे. “हे एक असे तंत्रज्ञान आहे जे वैयक्तिक संगणक अथवा लोकल सर्वर वर माहितीची साठवणूक (स्टोर) किंवा माहितीवर प्रक्रिया (डेटा प्रोसेस) करण्याऐवजी इंटरनेटवर तो इतरत्र कोठेही एकमेकांशी जोडलेल्या विविध संगणक नेटवर्कवर साठवण्याची सुविधा देते”. या तंत्रज्ञानात वैयक्तिक संगणका ऐवजी इंटरनेटवर डेटा पोहोचवणे, साठवणे क्रिया म्हणजे ‘क्लाऊड’ होय. क्लाऊड जे विशाल आहेत म्हणजेच डेटा ढगात साठवण्यासारखे होय. यामध्ये इंटरनेट उदा. गुगल जीमेल, गूगल ड्राईव्ह जिथे डेटा साठवण्याची सुविधा आहे. आणखी सॉफ्टवेअर विकासाचा प्लॅटफॉर्म, सर्व्हर, साठवणूक आणि इंटरनेटवरील सॉफ्टवेअर सेवा येतात. या तंत्रज्ञानामुळे कुठलेही सॉफ्टवेअर संगणकावर इन्स्टॉल करण्याची गरज नाही किंवा सॉफ्टवेअर अपडेट करणे, लायसन्स घेणे, यासाठी कुठली फी भरण्याची गरज

नाही. क्लाऊड बेस्ड या तंत्रज्ञानाने सुधारित लवचिकता, कार्यक्षमता वाढून नवीन तंत्रज्ञान वापर एकत्रीकरण सुलभ होणार आहे. तसेच महागड्या सॉफ्टवेअर मध्ये गुंतवणूक करावी लागणार नसल्याने कमी खर्चात आहे.

१०) फिनटेक कंपन्यांचा उदय:

‘फिनटेक’ हा शब्द फायनान्शियल + टेक्नॉलॉजी ज्या शब्दांनी जोडून बनला आहे. वित्तीय कंपन्यांसाठी तंत्रज्ञान देणाऱ्या कंपन्यांना फिनटेक कंपन्या म्हटले जाते. या तंत्रज्ञानामध्ये विशेष सॉफ्टवेअरचा आणि अल्गोरिदमचा संगणकावर व स्मार्टफोन मध्ये वापर केला जातो. आभासी चलन उदा. बिटकॉइन लिटकॉइन, बायनास इ. च्या वाढीसाठी सुद्धा वापर होतो.

बँक व वित्तीय सेवा क्षेत्रातील बदलत्या ट्रेन्मुळे कंपनी या भारतातील वित्तीय क्षेत्राचा महत्त्वाचा भाग बनला आहे. फिनटेक कंपनी आणि फिनटेक ॲप्सनी ग्राहकांना अधिक पर्याय उपलब्ध करण्याचा मार्ग अवलंबल्याने आर्थिक सेवांमध्ये प्रवेश सुलभ तसेच देय किंमत कमी झाल्याचा ग्राहकांचा अनुभव आहे.

समारोप:

नवीन तंत्रज्ञानाच्या आगमनामुळे बँकिंग प्रवाह वेगाने आणि सातत्याने बदलत आहे बँका ग्राहकांच्या सर्व आर्थिक गरजांसाठी वाढत्या प्रमाणात वन स्टॉप शॉप मध्ये बदलत आहे आजकाल बँकेसंबंध जोपासण्यावर जास्त भर देत आहे आर्थिक व्यवहार जलद आणि सोपे झाल्याने ग्राहकांचा बँक क्षेत्रावरील विश्वास वाढत आहे डिजिटलायजेशन आणि नवीन प्रवाह, नवकल्पना यामुळे वित्तीय संस्थांनी बाजारपेठेतील हिस्सा व मोठा ग्राहक वर्ग मिळवला आहे अत्याधुनिक तंत्रज्ञान वापरामुळे बँकिंग सेवांची

अंमलबजावणी जलद, स्वस्त आणि उच्च दर्जाची बनली आहे. बँकिंग क्षेत्रातील आधुनिक प्रवाह हे तंत्रज्ञान, नवकल्पना, आणि ग्राहकाभिमुख दृष्टिकोनाने प्रेरित आहेत. या बदलांनी केवळ आर्थिक व्यवहारांना गती दिली नाही, तर आर्थिक स्थैर्य आणि विश्वासही निर्माण केला आहे. भविष्यात कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि ब्लॉकचेन यावर आधारित बँकिंग क्षेत्र अधिक कार्यक्षम आणि सस्टेनेबल होईल.

संदर्भ:

1. Goyal, K. A, & Joshi, Vijay.(2012).“Indian Banking Industry: Challenges and Opportunities.”
2. Limbor, N.V and Mane,B(2014). “A Study of Banking Sector in India and Overview of Performance of Indian Banks with Reference to Net Interest Margin and Market Capitalization of Banks.”
3. Shakyawar, M. & Shakya, K. (2023). “A Study on Recent Trends and Development in the Indian Banking Industry.” IJRASET, March. 2023
4. वानखेडे, जी. (२०२३). “भारतीय बँकिंग क्षेत्रात तंत्रज्ञानाचा वाढता प्रभाव,” इंटरनॅशनल जनरल ऑफ मल्टी डिसिप्लिनरी रिसर्च, IJFMR, ICMR’S
5. रसाळ आर.जी. डॉ., गायकवाड अमोल डॉ. (२०२१). ‘भारतीय आणि जागतिक आर्थिक विकास’ प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव